

HERMENEVS

7^e JAARGANG, AFL. 1 — 15 SEPTEMBER 1934

Virtue Triumphant

A REPLY TO MORALISTS AND BARBERS.

(„Long and painstaking observation has convinced me that the most devout men are invariably thin on top.” — French phrenologist).

In my youth I was gay (which is often the way
When a fellow goes into society);
My pyjamas were silk, I came home with the milk,
And I frequently dined to satiety.

Oh, many times since I have felt myself wince
At the thought of my past insobriety,
Till scientists showed that my future abode
Was causing me needless anxiety;

For the fact must remain that the shape of my brain
(Whate'er I once lacked of propriety)
Has made the hair stop coming up on the top,
So I *must* be a model of piety.

“Punch”, *December* 13, 1933.

VIRTUS TRIUMPHANS
MORUM PRAECEPTORIBUS TONSORIBUSQUE.

(„Diu tuma ac diligentissima observatio mihi persuasit homines piissimos semper et ubique raripilos esse in vertice.” — Gallus phrenologicus.)

Numquam non hilaris fueram iuvenilibus annis
(Haud rarumst quotiens fit socialis homo);
Serica vestis erat noctu, cenare solebam
Et cum lactifero mane redire domum.

Saepius ah! posthac subito terrore pavebam,
Menti quem memori crapula crebra tulit,
Soc! ne sollicitus tremere de sede futura
Addicti sophiae me monuere viri;

Scilicet hoc certumst, formam vetuisse cerebri
(Quicquid honestatis defuit ingenio)
Ne mihi prodirent sublimi vertice crines;
Ultro sic species sum pietatis ego.

P. H. D.

(Overgenomen en vertaald met toestemming van de uitgevers van „Punch”).

Wederhelft

Bovenstaande benaming van echtgenote (soms van echtgenoot) komt in overeenkomstige vorm in veel Europese talen voor: Eehälfte, meine bessere Hälfte; la (meilleure) moitié de moi-même, ma tendre moitié; my better half; la mia metà; mi cara mitad; τὸ τρυφερόν ἡμισὺ μου enz. Die overeenkomst doet vermoeden dat een zelfde oorsprong ten grondslag ligt, al kan in een bepaald geval aan ontlening uit een invloedrijke taal gedacht worden: het Nieuwgriekse voorbeeld lijkt veel op een vertaling van het Franse. Ik acht het waarschijnlijk dat de uitdrukking oorspronkelijk een uitbreiding of afleiding is geweest van de zegswijze „man en vrouw zijn één”, door Laurillard¹ in verband gebracht met Genes. II, 24 en *Ephes.* V 28—31. De Bijbel zou dan ook hier de verklaring geven van een

¹ E. Laurillard, *Bijbel en Volkstaal*, Amsterdam, 1880, blz. 80.

spreekwijze die tans een tronies tintie heeft gekregen, zo als dat bii een veel gebruikt vleierend woord pleegt te geschieden.¹

Intussen komt ook in de Oudheid een soortgelijke uitdrukking of gedachte voor. Men herinnert zich dat Horatius (*Od.* I, 3, 8) een schip smeekt dat het zijn vriend Vergilius behouden uit Attica terug zal brengen: „et serves animae dimidium meae”; tot Maecenas zegt hij (*Od.* II, 17, 5 vlg.): „als een vroegtijdiger geweld U, eei deel van mijn leven, wegrukt, wat bekommer ik mij dan om het andere deel?” De gedachte dat een vriend een „alter ego”, een „alter idem” is, dat innige vriendschap er naar streeft, „ut efficiat paene unum ex duobus” treft men reeds aan bij Cicero (*de Amicitia*, XXI, 80 en vlg.).

De dubbele betekenis zowel van anima als van ψυχή, gevoegd bij Horatius' liefde voor Griekse lyriek, maakt het aannemelik dat deze zijn uitdrukking *dimidium* of *partem animae* aan Griekse voorbeelden heeft ontleend. Men vindt zulk een voorbeeld bij *Theocritus* (XXIX, 5 vlg.), waar iemand tot een knaap zegt: „van mijn leven heb ik (nog) de helft door uw aanblik, het overige is weg” (. . . τὸ γὰρ ἄμισυ τῆς ζωῆς ἔχω, ζάτταν σὰν ἰδέαν, τὸ δὲ λοιπὸν ἀπώλετο, ed. Fritsche-Hiller); een ander leest men bij Meleager (*Anth. gr.* XII, 52, 1 vlg.; *Anth. Pal.* II, 464): Οὐρίος ἐμπνεύσας ναύταις Νότος, ὃ δυσέρωτες, ἤμισυ μὲν ψυχᾶς ἄρπασεν Ἀνδράγαθον („Een voor de zee-lieden gunstige wind uit het Zuiden heeft, o lijdens der liefde, Andragathus, de helft van mijn ziel weggevoerd”) Op niet dezelfde, maar aan het bovenstaande verwante wijze, zegt Callimachus (*Epigr.* 41, ed. von Wilamowitz): „De helft van mijn leven ademt nog, van de andere weet ik niet of Eros dan wel Hades die heeft ge-roofd, maar verdwenen is zij. Is die dan weer naar de een of

¹ Het *Middel Nederl. Woordenboek* geeft van het woord *Wederhelft* alleen voorbeelden in niet overdraclitelike zin, b.v. „de wederhelft van een akker.” Een mij vriendelik vergunde blik in het apparaat van *Het Woordenb. der Nederl. Taal* gaf mij de indruk dat in de 17^e eeuw *wederhelft* voor „echtgenote” weinig of niet gebruikt werd. De oudere lexica kennen die betekenis niet; Vondel en Breero spreken van *mijn lieve helft*, *mijn beste helft* en iets dergelijks komt voor bij Wolf en Deken en Tollens (*Het Woordenb.* op *helft*, kol. 513). Vondel heeft wel weerga, voor wederhelft (zie *Het Woordenb.* op *gade*, kol. 118). Maar in de *Diction. Flamand-Francais* van Halma (1729) leest men: „Wederhelft, vriendelijke benaming van een huisvrouw ten opzichte van haaren man.” In de 19^e eeuw komt het woord veel voor. Mijn vermoeden dat het -voord nog lieden in Vlaanderen niet gebruikt wordt, werd bevestigd door Prof. de Vreese; „wij leren dat woord in die betekenis, zei hij, op school.”

andere knaap gegaan?” (“Ἡμισὺ μὲν ψυχῆς ἔτι τὸ πνέον, ἥμισυ δ’ οὐκ οἶδ’ εἶτ’ Ἔρος εἶτ’ Ἀίδης ἦρπασε, πλὴν ἀφανές. ἧ ῥά τιν’ ἐς παίδων πάλιν ὄχρετο; . . .”).

Het is opmerkelijk dat, voor zo ver ik weet, de uitdrukking bij klassieke schrijvers alleen voorkomt als betuiging van vriendschap, of van ontspoorde vriendschap, tussen mannen, maar niet van liefde tussen echtgenoten.¹ Zou de positie der vrouw, die *volgens de letterkunde* in de Oudheid zo zelden de gelijke was van haar man, die beperking van de zegswijze verklaren? Het Kristendom heeft hier verbetering gebracht. Hoe dit zij, ’t mij bekende eerste voorbeeld van een gebruik dat met het onze strookt, vond ik, door een verwijzing van Lucian Muller (ad Hor. Od. I, 3. 8) naar de *Anthologia Latina*, in een, verschillend gedateerd maar, blijkens de inhoud, onbetwifelbaar door een Kristen vervaardigd gedicht. Deze laat een vóór haar man gestorven vrouw op haar grafscript zeggen: „maiorique animae parte superstes ero” („met de grootste helft van mijn leven zal ik niet sterven”, Anth. Lat. ed. Burmann II, n. 138, zie v.v. 4, 5, 6). Een veel sprekender voorbeeld, dat geheel modern klinkt, trof ik echter aan bij een Byzantijns schrijver uit de elfde eeuw, een man bij wie men zulk een uiting van tederheid niet zou verwachten. Wij lezen bij Kekaumenos: „ὁ δὲ θάψας τὴν γυναῖκα αὐτοῦ τὸ ἥμισυ εἶτε καὶ τὸ πλεῖον τῆς ζωῆς αὐτοῦ συναπώλεσεν, εἶπερ ἀγαθὴ ἔστιν” („maar wie zij n vrouw heeft begraven, heeft, als ’t een goede vrouw is, de helft of wel het grootste deel van zijn leven tevens verloren.”)² Onmiddellik daarop volgt de raad om geen tweede huwelijk te sluiten en te vermijden „dat gediensstige vrouwen,³ die omgekocht zijn, u aan een tweede vrouw helpen. Als die tweede

¹ Misschien kunnen classici, meer belezen en sterker van geheugen dan ik, wél zulke voorbeelden aanhalen. Intussen, mijn vriend Dr. Berlage, die mij wees op verschillende getuigenissen van tedere huwelijksliefde en van waardering der vrouw, herinnerde zich niet het gebruik van de uitdrukking in bedoeld verband. Xenophon, in zijn *Oeconomicus* (c. VII en vlg.), brengt het niet verder dan tot het woord *κοινωνίος*.

² Cecaumenos, *Strategicon*, ed. B. Wassiliewsky et V. Jemstedt, Petropoli, 1896, blz. 55 en vlg. Wie meer van Kekaumenos wil weten, kan mijn *Byzantium* (Haarlem, 1913, blz. 166—171) raadplegen.

³ *Κουκουσοῦραι*; de gewone term is *προξενήτρα*, ook wel, maar dan alleen in ongunstige zin, het Ital. *poixiavoc*, dat vertaald kan worden met ons, „koppelaarster”. In een Kretensiese komedie uit de 17^e eeuw (*Φορτυνάτος*, ed. S. Xanthoudidis, Athene, 1922) wordt de *προξενήτρα* aan het bruiloftsmaal van een deftige familie genodigd. In sommige streken van Griekenland is zulk een uitnodiging bij de boeren nog heden de gewoonte.

(een weduwe) een goede vrouw is, zal zij in het bruidsvertrek aan haar eerste man denken en zuchten, terwijl de tweede bruijom tranen stort bij de herinnering aan zijn overleden vrouw. Het huweliksheil is in verdriet verkeerd.”

Het is merkwaardig dat een dergelijke verheerliking van 't huwelijk en van trouw, zelfs over het graf, gevonden wordt bij een oude pessimist wiens raadgevingen op wantrouwen tegenover iedereen neerkomen, en die een vrij nuchter man geweest schijnt te zijn. Hoe moeten we ons in 't algemeen verklaren dat ook bij Byzantijnse schrijvers van gelukkige huwelijken zo weinig wordt gezegd? Moeten we ons maar neerleggen bij de zo menigmaal beweerde „gecompliceerdheid” van 't Byzantijnse karakter? Men dient, meen ik, er ook rekening mee te houden dat Griekse auteurs, die voor niets terugdeinzen wanneer louter zinnelijke begeerte behandeld wordt, zich een preuts stilzwijgen schijnen op te leggen als de erotiese zijde van het huweliksleven ter sprake komt. En voorts moeten wij niet vergeten dat ook voor ingetogen lezers 't verhaal van ongeregelde liefde en echtbreuk iets romanties en de zinnen prikkelends heeft — al wordt dat laatste door hen veelal niet toegegeven. Daarentegen is de geschiedenis van een gelukkig huwelijk voor buitenstaanders gewoonlijk banaal en vervelend; voor de meeste schrijvers is het een ondankbaar onderwerp. Dat zal 't ook wel in Byzantium geweest zijn.

Wassenaar.

D. C. HESSELING.

Menschen, die wij allen kennen

I.

Een geschiedschrijver als Tacitus, die de annalistische methode volgt, houdt telkens als hij wat er in één jaar gebeurd is, bewerkt heeft, altijd nog wel wat over, wat hij moest laten liggen, omdat het in den samenhang der feiten niet paste, maar wat te merkwaardig was om het te verzwijgen. Vandaar een aantal mededeelingen, die als faits divers een jaarverhaal besluiten; daaronder vinden wij veel necrologieën, zooals onze dagbladen op 31 December een lijst publiceeren van hen, die ons door den dood in het afgelopen jaar ontvallen zijn.

De necrologieën van Tacitus zijn niet het minst pittige deel van zijn werk, omdat daar zijn toch al zoo korte zeggingswijze telkens weer ons verbaast door zijn rake woordenkeus. Hij heeft daarbij de gewoonte om een karakter te omlijnen door een drietal eigenaardigheden, maar zoo afgerond als een cirkel, die door drie punten bepaald wordt.

Lezen wij zoo een doodsbericht, dan vergeten wij de persoon, wien het geldt, maar de abstractie gaat leven en wij herkennen, vooral als wij wat rijper en rijker aan levenservaring geworden zijn, in zoo een ouden Romein menschen uit de eigen omgeving, met wie wij wel eens kennis gemaakt hebben, niet altijd tot ons genoeg misschien.

Die herkenning van het zelf-doorleefde geeft Tacitus zijn blijvende bekooring; daardoor boeit hij vooral ouderen.

Ziehier een eerste necrologie, die van Curtius Rufus, Annales XI. 21, anno 47, een fortuinlijk soldaat, die een zilvermijn ontdekt had in de buurt van Wiesbaden, van matige opbrengst en dat nog wel heel kort, maar toch van keizer Claudius een triumphtocht gekregen had.

„Over de herkomst van Curtius Rufus, volgens sommigen zoon van een zwaardvechter, wil ik liever geen onware dingen ophalen en om de waarheid te vertellen, daarvoor schaam ik mij. Toen hij volwassen was, is hem, terwijl hij in het gevolg van den quaestor in Adrumetum, een stad in Africa, in de midden op den dag verlaten zuilengalerijen in zijn eentje rondliep, verschenen de gedaante van een vrouw, grooter dan van menschelijke gestalte, en heeft hij gehoord een stem: „gij, Rufus, zijt het, die naar dit ambtsgebied als oud-consul komen zult.”

Door zoo een voortteeken tot verwachting gewekt, is hij naar Rome teruggegaan, heeft door de vrijgevigheid van zijn vrienden, maar ook door zijn scherp verstand de quaestuur en daarna, onder mededingers van adel door de voorkeurstem van den Keizer, de praetuur bereikt, terwijl Tiberius met deze woorden de schande van zijn geboorte bedekt had: Curtius Rufus lijkt mij een self-made man.

In een hoogen ouderdom daarna, tegenover zijn meerderen van een droevige vleierij, aanmatigend jegens zijn ondergeschikten, onder zijn gelijken lastig, heeft hij het consulaat, de onderscheiding van een triumph en ten slofte Africa verkregen. Daar gestorven heeft hij zijn lotsvoorspelling vervuld.”

Tiberius heeft gezegd: Curtius Rufus videtur mihi ex se natus, waarmee hij bedoelde: ex senatu, een senator; de slot s lieten de Romeinen niet hooren, zoomin als de Amsterdammer de slot n,
E. S.

De stad Ephesus

„grandeur et décadence”.

Dezer dagen vermeldden de dagbladen, dat bij de Oostenrijksche opgravingen in Ephesus, aan de kust van Klein-Azië, door Prof. Keil uit Greifswald, belangrijke vondsten zijn gedaan. Sedert het begin van deze eenw is men daar reeds werkzaam. Er is, met vele andere gewichtige ontdekkingen, een der mooiste bronzen beelden uit de Oudheid, een athleet, die zich met een strigilis reinigt, gevonden; dit beeld is een sieraad van de Weensche musea (Afb. i). Naast de Oostenrijkers, hebben de Engelschen er gegraven; het terrein van den beroemden Artemistempel, eens een der „zeven wereldwonderen”, is eigendom van het Britsche Museum. Terwijl door de Engelschen, na de bekende opgravingen van 1905 niet veel meer verricht is en de gedeeltelijk uitgegraven tempel geheel verzonken ligt in den moerassigen bodem, hebben gedurende de laatste jaren de Oostenrijkers, daartoe in staat gesteld door een groote ondersteuning van John Rockefeller Jr. en de hulp van officieele Oostenrijksche en Turksche lichamen, de opgravingen weder voortgezet.

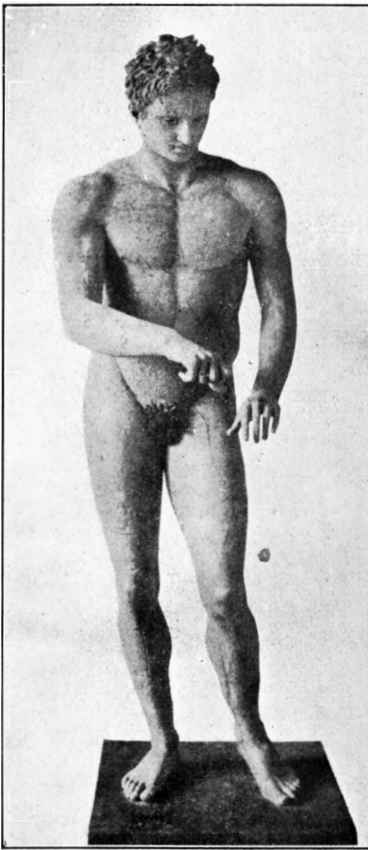
Als een gewoon reiziger en niet een speciaal belangstellende in de Oudheid tegenwoordig Ephesus bezoekt, is de eerste indruk niet opwekkend. „Doodé” steden kennen wij uit ons eigen land en uit andere landen, steden bijv. als Brugge, maar daar spreken de behouden gebleven gebouwen van den bloei dier plaatsen in vroeger tijd; in Ephesus vindt men echter niets anders meer dan ruïnes van een stad, die toch in haar besten tijd een inwoneraantal heeft gehad van bijna een kwart millioen.

Waarschijnlijk is het oudste Ephesus reeds gesticht omstreeks de 14de eeuw v. Chr.; de naam is niet van Griekschen oorsprong. Aan den voet van den heuvel, waarop nu Ajasoluk ligt, heeft waarschijnlijk een oeroud heiligdom van de zg. Moeder Natuur gelegen; men zegt, dat de Grieken, die hier ong. 1087 v. Chr. zouden zijn gekomen, deze met hun godin Artemis hebben vereenzelvigd. Als Grieksche

stichter van de stad noemt men Androklos, een Athener; volgens de legende waren een aantal Grieken, op aansporen van een orakel van Apollo, naar deze streken getrokken. Na hun landing hadden zij een kamp opgeslagen bij een bron en waren bezig met het bakken van vischen, toen een der visschen hun ontsnapte en terecht kwam op een wild zwijn, dat in het struikgewas lag te slapen. Verschrikt sprong dit op en liep weg; men achtervolgde het echter en doodde het. Op de plaats, waar het gedood was, begon men nu, in overeenstemming met het orakel, een stad te stichten en bouwde als eerste daad een tempel voor Athena. Dicht bij dezen tempel zou, volgens de legende, ook het graf van den aanvoerder van de Grieken liggen.

De Artemistempel was oorspronkelijk een heiligdom ter bescherming van de haven en had van oudsher een gewichtig asylrecht. In den strijd van een tyran van Ephesus met den bekenden koning Croesus van I/ydië, in ong. 560 v. Chr., heeft de eerste daarvan gebruik gemaakt, om zijn stad te redden. Op zijn raad verbond men de belegerde stad met touwen aan den tempel, om haar zoo onder diens bescherming te stellen. Toen Mithridates van Pontus in 88 de stad had ingenomen, lieft hij eigenmachtig het asylrecht uitgebreid. Daartoe klom hij op den tempel, schoot daar een pijl af en bepaalde, dat het asylrecht zou gelden, zoover als zijn schot reikte. Het is bekend, dat Croesus den tempel heeft helpen vernieuwen (in het Br. Museum — Afb. 2 en 3 — vindt men resten van zuilen met beeldhouwwerk versierd, die dikwijls als geschenken van dezen koning worden beschouwd), en hem met prachtige geschenken heeft verrijkt. Ook Alexander de Groote, die in 334 de stad verwoestte, wilde groote geschenken aan den tempel geven, op voorwaarde, dat zijn naam daaraan verbonden zou blijven, met de politieke bedoeling, zoo zijn heerschappij over Ephesus duidelijk in het oog te doen vallen; de priesters weigerden dit echter, omdat volgens hen „de ééne god geen geschenken kon geven aan een andere godheid”. Toch heeft Alexander de stad in vele opzichten geholpen; uit den tijd van zijn opvolgers dateert de grootste bloeiperiode van Ephesus.

In de eerste plaats was deze stad een handelscentrum: uit het Westen werden er allerlei goederen ingevoerd over zee, terwijl men over land naar het Oosten zijn eigen waren uitvoerde. Nadat gemunt geld was ingevoerd, had er zich, in verband met den tempel, een werkelijk bankwezen ontwikkeld; men leende er gelden uit,

Afb. 1. Bronzen atleet met (ontbrekende) strigilis. Gevonden in Ephesus. 4de eeuw v. Chr. Weenen.

Afb. 2. Ionisch kapiteel van den Croesustempel, te Ephesus; Londen. Britsch Museum.

Afb. 3. Basement van een zuil van den Croesustempel, te Ephesus, Londen. Britsch Museum.

Afb. 4. Ruïne van den zoogen. Paulustoren ; gedeelte van den door Lysimachos gebouwden muur.

ook aan menschen uit andere steden, en nam geld in deposito. Toen in 356 v. Chr. de tempel in brand gestoken werd, gingen de erin bewaarde deposito's ook verloren, hetgeen groote afbreuk deed aan het krediet van de stad.

Onder de Diadochen, zooals de opvolgers van Alexander den Groote meestal genoemd worden, was Ephesus de grootste handelsstad van Klein-Azië. De eerste van deze Diadochen, Lysimachos, die van 322 tot 281 de macht over de stad in handen had, liet haar geheel verleggen. De haven moest worden uitgebreid; ook werden de tempels, door hun ligging dicht bij zee, dikwijls overstroomd. Ong. 290 v. Chr. begon men met dit werk en nog vóór den dood van Lysimachos was het voltooid. Een geweldige prestatie! Om de stad werd een groote nieuwe muur gebouwd, waaraan men den naam gaf van den bestuurder. Nu moest het aantal inwoners van Ephesus eenigszins in overeenstemming worden gebracht met de uitgebreidheid, die de stad verkregen had en daarom liet Lysimachos de inwoners van eenige door hem overwonnen steden naar Ephesus overbrengen, terwijl hij verder op de toekomst hoopte.

Bij de opgravingen, waarover dezer dagen geschreven werd, heeft men waarschijnlijk het maussolleum van een der latere Diadochen, Antiochus II Theos (261—246 v. Chr.) teruggevonden; buiten de stad vond men, uitgehouwen in de rots, een grafkamer met een kist, waarop de doode ligt als bij een maaltijd; dit schema kenden wij tot nu toe alleen bij de Etruriërs.

De verwachting van Lysimachos over een groote uitbreiding van Ephesus is in vervulling gegaan in de belangrijkste periode van de stad: onder de Romeinsche keizers woonden er ruim 200.000 menschen. De Romeinen hebben spoedig nadat met de Pergameensche erfenis ook Ephesus hun eigendom werd, het groote belang van deze stad ingezien; reeds uit Caesar's optreden bleek dit duidelijk. Antonius stelde zich voor, van dit middelpunt uit een Oost-Romeinsch rijk te stichten; Augustus bezocht dikwijls de stad en de inwoners eerden hem door het oprichten van een marmeren poort in den vorm van een triumfboog. Onder de latere keizers toonde vooral Domitianus groote belangstelling; hij liet het theater verbouwen en deed een grooten tempel oprichten, die bij de opgravingen van 1934 uit de fundamenteen herkend is. In den kelder vond men den kop van het groote standbeeld, dat hier van hem heeft gestaan. Onder Hadrianus werd de haven uitgebaggerd en de loop

van de rivier de Kaystros geregeld; ook liet hij het Olympieion bouwen, waar sedert dien tijd steeds „Olympische spelen” zijn gehouden. Naast de keizers hebben ook verscheidene voorname Romeinen Ephesus met belangrijke geschenken verrijkt; daaronder moet wel in de eerste plaats de stichting van de bibliotheek worden genoemd, die Celsus in 107 v. Chr. ten Zuidoosten van de Agora (marktplein) liet bouwen. Na zijn dood is dit werk door zijn zoon voltooid. In het gebouw bevindt zich de grafkamer met de sarkophaag van Celsus; men vond er ook den kop van het beeld van den stichter, dat bij de trap heeft gestaan. Merkwaardig is, dat deze bibliotheek erop ingericht was, om een goede luchtcirculatie te laten plaats vinden: zooals men weet, één der eerste voorwaarden, om papier (en ook papyrusrollen) goed te conserveeren; achter de kamers, waarin de rollen waren opgesteld, was een gang van een meter breedte gebouwd.

De voornaamste handel van Ephesus onder de Romeinsche overheersching was die in hout; bloeiend was ook de textielindustrie: uit verscheidene landen tot Phrygië toe haalde men fijne wol, die in Ephesus purper geverfd werd; men maakte er prachtig goudsmeedwerk, verder kleine voorwerpen uit ivoor en terra cotta, o. a. kinderspeelgoed; ook kwamen uit Ephesus kostbare sarkophagen en beelden van marmer. Op wetenschappelijk gebied nam de stad eveneens een zeer belangrijke plaats in; men had er goede scholen, zoowel voor lager als voor hooger onderwijs, er waren knappe artsen enz. Dat de beschaving in dergelijke steden zeer goed de vergelijking kan doorstaan met die van tegenwoordig, blijkt ook hieruit, dat de straten, dikwijls met marnier geplaveid en omlijst met groote zuilenhallen, waarachter de winkels lagen, 's nachts verlicht waren. Waterleidingen had men reeds vroeg moeten aanleggen, omdat er bij de stad geen bronnen waren; er waren niet minder dan drie lange aquaducten, die het water van vèrweg naar de stad voerden.

Zonder dat de Romeinen er zich in den beginne duidelijk reenschap van gaven, werd Ephesus, zooals uit den Bijbel bekend is, al heel spoedig een belangrijk centrum van den Christelijken godsdienst. Volgens de legenden zou Maria hier begraven zijn, ook Maria Magdalena, eenige apostelen en de Evangelist Lukas. Tot nu toe kan men niet anders zeggen, dan dat dit legenden zijn, maar uit de berichten van de recente opgravingen blijkt de waarheid van

het verhaal, dat reeds in de tweede eeuw na Chr. liep, dat de apostel Johannes hier begraven is. In het centrum van de oude Johannesbasiliek, die door Justinianus (527—565) tot een groote koepelkerk verbouwd werd, heeft men in 1934 de grafkamer van den apostel gevonden. Dat Paulus in Ephesus heeft vertoefd, is algemeen bekend; de jaren van zijn prediking staan zelfs vast: eerst was hij er in 54 en daarna van 56—58. Een toren, waarvan men nu weet, dat hij de afsluiting vormde van de oude stadsmuur van Lysimachos, is langen tijd beschouwd als zijn gevangenis (Afb. 4). Hieraan was de legende verbonden, dat Paulus op een nacht deze gevangenis verliet, om twee leerlingen te gaan doopen en even ongemerkt, als hij vertrokken was, weer terugkeerde. Het bekende twistgesprek tusschen Paulus en den goudsmid Demetrios, als woordvoerder der goudsmeden, die zich door Paulus' prediking in hun bedrijf benadeeld achtten, vond plaats in het onder Claudius en Domitianus herbouwde theater. Als een bewijs van de belangrijkheid van Ephesus als Christengemeente, kan men wijzen op het feit, dat de stad één der zeven apokalyptische gemeenten van Klein-Azië was.

In het jaar 263 echter was het uit met de „grandeur” van Ephesus; een inval der Goten heeft met één slag een einde gemaakt aan al de heerlijkheid van deze in de Oudheid zoo beroemde stad. De Goten verwoestten haar geheel en van deze verwoesting heeft de stad zich nooit hersteld. Wel trachtten eenige keizers nog wat nieuw leven erin te brengen: Arkadius bijv. liet een prachtige straat van de agora naar het theater aanleggen; bij de opgravingen heeft men het marmeren plaveisel teruggevonden.

Het Christelijk geloof had nu geheel de overhand gekregen; in het begin der Vde eeuw heeft de beroemde patriarch van Constantinopel, Johannes Chrysostomos, in het Artemision plechtig de laatste overblijfselen van de Heidensche cultus opgeheven.

Door de verwaarloozing werd de geheele streek moerassig en onbewoonbaar; het aantal inwoners kromp steeds meer in en de groote muur werd vervangen door een nauwere. Ten slofte vestigden de bewoners zich onder Justinianus weer op de oude plaats van vóór Lysimachos. Tot de komst der Turken in de 15de eeuw leidde Ephesus nog een kwijnend bestaan, maar daarna was het definitief voorbij met den bloei der stad, al hebben de Turken haar nog als een middelpunt beschouwd, zooals blijkt uit de overblijfselen van verscheidene moskeeën.

Zoo is Ephesus, evenals andere plaatsen op de kust van Klein-Azië, die in de Oudheid een groote rol hebben gespeeld, niet meer dan een groot ruïneveld; alleen de kenner van de geschiedenis der Oudheid kan, met behulp van zijn phantasie, zich een voorstelling maken van deze rijke, geweldige stad.

's-Gravenhage.

Dr. E. F. PRINS DE JONG.

Hervormde spelling bij de Romeinen

Menigeen, die zich de rationeele en eenvoudige spelling van het Latijn herinnert, zooals hij dat op de schoolbanken geleerd heeft, zal wellicht in stilte de Romeinsche schoolkinderen, schoolmeesters, taalgeleerden en politici benijd hebben. De eerste hadden geen enkel en dubbel geschreven klinkers te onderscheiden, geen woorden met s en sch te leeren, om van de uitheemsche z te zwijgen. De meesters hadden geen gewetensconflicten door te worstelen tusschen wat zij officieel moesten onderwijzen en voor wetenschappelijk juist hielden. De taalgeleerden konden hun tijd en werkkraft besteden aan sappiger onderwerpen dan het orthographisch tournooi van Kolléwijnianen, compromis-ontwerpers en behouders biedt. Wel worden de hedendaagsche Latinisten hiervoor eenigszins schadeloos gesteld, doordat zij hun uitspraak-quaestie hebben, waarover eenige jaren geleden even hard gestreden werd, zonder dat men tot algemeen erkende voorschriften kwam; nu doceeren aanhangers van de gereconstrueerde echte uitspraak, van de oud-hollandsche en van de Italiaansche vreedzaam naast elkaar, en de politiek is er nooit in betrokken geweest. Maar de Romeinen zelf zullen er wel niet hun hoofd over gebroken hebben, hoe zij hun taal moesten uitspreken; dat leerden zij van hun moeder.

Intusschen is de schrijfwijze van het Latijn aan heel wat veranderingen onderhevig geweest, vooral in den tijd vóór het keizer-schap; eenige sporen hiervan bespeurt ook de gymnasiast, wanneer hij in zijn Teubner-text van Virgilius, Tacitus en Livius op woordvormen stuit als *ecum* of *equom* (*equum* = *equorum*), *exurgeret* voor *exsurgeret*, *tramisit* voor *transmisit*, *vincentis* voor *vincentes*. Wanneer men echter de handschriften onder de oogen krijgt, blijken de onregelmatigheden nogtalrijker te zijn; en eerst recht is dit het geval,

als men de inscriptie's bestudeert, vooral de oudere; zoo staan in het senaatsbesluit over de Bacchanalia (186 v. C.) woorden als *Dvelonai* (*Bellonae*), *comoinem* (*communem*), *iouisent* (*iussissent*). Maar nog in de *lex Iulia municipalis*, waarin Caesar de inrichting van het bestuur der gemeenten regelde (45 v. C.), lezen wij *quouis* voor *cuius*, *conmode* voor *commode*, *ingnominiae*, enz. Ook de „regina inscriptionum”, het Monumentum Ancyranum, het politieke testament van Augustus, blijkt orthographisch vol afwijkingen en tegenstrijdigheden te zitten, die wel niet alle op rekening van den steenhouwer te stellen zijn, aan wien wij de (voornaamste) bewaard gebleven copie te danken hebben; naast *impensa* staat *inpenso*, naast *claussum clauusum*, naast *collega conlega*; wij lezen *consacravit*, *emeriteis* (*emeritis*), *adque* voor *atque*, *rivum* en niet volgens Quintilianus' voorschrift (I 7, 20) *rivom*. Als laatste voorbeeld noem ik de te Lyon gehouden redevoering van keizer Claudius, waarin deze geleerde Etruscoloog, dien wij aanstonds ook als spelling-deskundige zullen ontmoeten, ons kostbare gegevens over de oude geschiedenis van Romeinen en Etruriërs mededeelt; daarin staat *quod* voor *quot*, *optinuit* voor *obtinuit*, en nog *divom* voor *divum*. Dit zijn slechts enkele voorbeelden, maar er blijkt voldoende uit, dat onze schrijfwijze van het Latijn allerminst overeenkomt met die van de Romeinen zelf, al valt er een met de jaren grooter wordende overeenstemming te constateeren; voorts, wat meer zegt, dat er van een consequent doorgevoerde spelling niet kan gesproken worden, zij het ook, dat er langzamerhand een zekere regularisatie plaats vond.

Deze is volstrekt niet geheel en al toe te schrijven aan een automatisch verlopend proces of een soort van „survival of the fittest” onder de letterverbindingen. Meermalen is er ingegrepen door vooraanstaande letterkundigen, en hun werkzaamheid heeft vele sporen achtergelaten, die evenwel niet steeds duurzaam bleken; ook door hun voorbeeld zullen veelgelezen schrijvers als Cicero en Virgilius invloed uitgeoefend hebben; zoo deelt Quintilianus mede, dat men ten tijde van den eerste en nog iets later de *s* dubbel schreef tusschen en na lange klinkers (*caussae*, *cassus*, *divissiones*), en in de eigenhandig geschreven Hss. van Virgilius en Cicero zelf kon men dit lezen (I 7, 20). Als bewust optredende spelling-hervormers worden Ennius (239—169 v. C.) en Accius genoemd; de laatste leefde tot in de eerste eeuw v. C. Beiden waren zoowel scheppende

kunstenars (de eerste episch en dramatisch dichter, de tweede tragedie-dichter) als taalgeleerden. Ennius voerde de verdubbeling der medeklinkers in, waarbij hij het Grieksch tot voorbeeld nam; tevoren schreef men *facilumed* (*facillime*) en *iousisent* (in het reeds genoemde *senatusconsultum de Bacchanalibus*, dat zich aan de ouderwetsche spelling hield); dat deze nieuwigheid opgang gemaakt heeft, hoeft niet betoogd te worden, daar wij er ons eerder over verbazen, dat het ooit anders geweest is, dan dat wij twijfelen aan het succes van Ennius' initiatief. Minder gelukkig was Accius met zijn beide hervormingen; hij schreef n. l. de nasale keelklank (b. v. in *zinken*; de naam hiervoor was *agma*), ook weer in navolging van het Grieksch, als *g*, dus *aggulus* voor *angulus*, *agceps* voor *anceps*. Van verdere strekking was zijn voorstel, om lange klinkers dubbel te schrijven; met zekerheid is dit bekend van *a*, *e* en *u*; zoo vindt men dus den eigennaam *Maarcus*, vormen als *seedes* en *luuci*. Inderdaad is deze schrijfwijze toegepast op inscriptie's van dien tijd; later evenwel verdwijnt de verdubbeling. Wel worden soms aparte teekens, met accentteekens overeenkomend, aan consonanten, die verdubbeld moeten worden, en aan lange klinkers toegevoegd (*sicilicus* en *apex*).

Hoe stonden nu de staatkundige leiders tegenover de spelling? Van Augustus weten wij, dat deze hem koud liet. „De orthographie of wel de regel en methode om te schrijven, die door de taalgeleerden is vastgesteld, nam hij niet bijzonder in acht en het schijnt, dat hij veeleer zich richtte naar de opinie van hen, die meenen, dat wij moeten schrijven zooals wij spreken”, zegt Suetonius (Aug. 88). Uit dezelfde plaats blijkt ook, dat Augustus zich nog van het oude alfabet bediende, dat tot en met de *x* liep en nog niet de aan het Grieksch ontleende *y* en *z* bevatte.

Daarentegen was Claudius, die, zooals reeds gezegd is, eigenlijk voor historicus en philoloog in de wieg gelegd was en bij ongeluk na den dood van Caligula keizer werd als laatst overgebleven lid der dynastie, een ijveraar voor een verbeterde spelling. Wel verre van te vereenvoudigen door weglating, verwachtte hij heil van de invoering van nieuwe letters, en wel één voor onze *u*-klank, de *z*. *g*. *u* media bij de Romeinen, die de *oe* en *u* beide met dit laatste teeken aanduidden, één voor de *u* als consonant gebruikt (tot nu toe ook met het voorgaande teeken aangegeven), en één voor de verbinding *ps* en *bs*, waarvoor de Grieken hun ψ hadden; aldus was hun vorm:

1 | 2 | 3. Natuurlijk werden zij tijdens zijn regeering aangewend, maar zij overleefden die niet.

Hier volgt als slot het bericht bij Tacitus, wiens mededeelingen, waar het oudere vormen van schrift betreft, niet steeds met de werkelijkheid overeenstemmen (Ann. XI 14): „Het eerst brachten de Egyptenaren de gedachten van den geest in beeld door figuren van dieren (deze oudste gedenkteekenen der overlevering van de menschheid kan men nog op steenblokken afgebeeld zien) en zij geven zich uit voor de uitvinders van het schrift; vervolgens hebben naar hun zeggen de Phoeniciërs, omdat zij op zee oppermachtig waren, het overgebracht naar Griekenland en roem verworven, alsof zij het uitgevonden hadden, die het slechts overgenomen hadden. Immers de overlevering bestaat, dat Cadmus, die met een vloot van Phoeniciërs kwam angevaren, degen is geweest, die de nog onbeschaafde volkeren der Grieken ingewijd heeft in deze kunst. Sommigen deelen mede, dat de Athener Cecrops of de Thebaan Linus en in de tijden van den Trojaanschen Oorlog de Argiver Palamedes zestien letterteekens, vervolgens anderen en voornamelijk Simonides de overige hebben uitgevonden. In Italië evenwel hebben de Etruriërs ze van den Corinthiër Demaratus, en de Aborigines [de oudste bevolking van Latium en andere streken van Italië] van den Arcadiër Euander geleerd; inderdaad zijn de letterteekens van de Latijnen dezelfde als die van de oudsten onder de Grieken. Ook bij ons echter waren zij eerst gering in aantal, en vervolgens zijn er andere aan toegevoegd. En afgaande op dit praecedent heeft Claudius er drie bijgevoegd, die tijdens zijn keizerschap in gebruik en daarna in vergetelheid geraakt, nu nog te zien zijn op het brons van de officieele stukken, vastgehecht op de fora en in de tempels.”

Zwolle.

W. J. W. KOSTER.
